

GENOCIDSKO ANTIBOSANSTVO

GENOCIDAL ANTI-BOSNIANISM

Sažetak

U studiji „Genocidsko antibosanstvo” prikazano je pet sadržaja ideologije antibosanstva uključenih u događeni i mogući genocid: (1) orijentaliziranje i samoorijentaliziranje te turčenje i samoturčenje muslimanskog dijela bosanskog naroda; (2) ideologijsko pravdanje rata protiv Bosne i njenog naroda njegovim svođenjem na građanski rat; (3) ideologijsko izvrtanje mogućeg političkog osvještjenja u bosanstvu; (4) anamnestička sredstva za razumijevanje genocidskog antibosanstva i (5) psihološke i epistemološke uskraćenosti u istraživanju genocidske ideologije. Time je, kako smatra autor, ukazano na moguća nadlaženja neovladanosti sadašnjim te posljedično i prijetećim ponavljanjem genocida i drugih zločina.

Summary

In this study on “Genocidal anti-Bosnianism”, five elements of anti-Bosnian ideology are looked at with reference to past and potential genocides: (1) orientalism and self-orientalization and Turkification and self-Turkification as applied to the Muslim section of the Bosnian people; (2) the ideological justification of the war against Bosnia and her people by reducing it to a Civil War; (3) the ideological inversion (and so undermining) of any potential politically conscious Bosnian identity (Bosnianhood); (4) the means and mechanisms for anamnesis in understanding the genocidal anti-Bosnian project; and (5) psychological and epistemological shortcomings in current research into genocidal ideologies. In the author’s view, this analysis at least suggests potential ways to overcome our failure to come to terms the present and future threat of genocide and other crimes being repeated.

Uvod

Ni o čemu u vezi s Bosnom i njenim narodom nije moguće misliti bez odnosa prema pojmu *genocid*. U tome je upravo prijetnja za mišljenje. Iako je pojam *genocid* određeni sadržaj internacionalnog prava, njegovo korištenje u gotovo svim mogućim govorenjima daje mu teško izbrojivo

mnoštvo sadržaja. A zapravo to ga ispražnjuje od značenja i čini plastičnim i uključivim u svaki govor. Samo njegovo održavanje u srijedi filozofijskih preispitivanja spriječit će njegovo obesmišljavanje nemuštim potvrđivanjima i okrutnim poricanjima dogođenog.

Genocidsko antibosanstvo je ideologija dugog trajanja. Da je tako, dokaz je dogođeni genocid za koji su osuđeni neki od glavnih krivaca za njega. Ali dogođeni genocid samo je najvidljivija pojava u dugome trajanju genocidske ideologije. Ako je to neshvaćeno, promatraču se čini da je genocid dospio u dogođenost iz povijesne ništosti. A tako nije i ne može biti. Da se dogodio, znači da je u dugome vremenu prije postojala genocidska ideologija. Od toga je još važnije da, i nakon dogođenosti genocida, ideologija koja ga omogućuje traje manje ili više maskirana, ali s istim mogućnostima da u nekim novim okolnostima dođe do genocidske erupcije.

Na istraživaču je obaveza da u svome „sada”, a samo to je obznana Zbilje, otkrije mogućnosti promjene vladajućeg stava i tako omogući razumijevanje prijetnje da u nekom novom „sada”, neovladanim i s prenijetim naslijeđem iz neovladanog „sada” u historiji, iznova genocid bude dogođen. Za udovoljenje toj etičkoj obavezi potrebno mu je anamnestičko sredstvo. Ako ga ne nađe, tumarat će u izbjeglištvu iz zbiljnoga „sada”, iz zbilje, u fantazijskim predjelima ideologijske otuđenosti od sebe i svijeta, što znači iz otvorenosti prema Umu i Duhu.

Genocidsko antibosanstvo je višedimenzionalno ideologijsko polje. Ovdje će biti razmotreni samo neki od tih sadržaja kako bi bila dopunjena razmatranja predstavljena na drugome mjestu.¹ Istraživač u tom ideologijskom polju ne može izbjeći dihotomiju neosporivosti dogođenog i njegovog osporavanja. Dogođeno pripada zbilji, pa je povezivanje s njime zapravo oslobađanje od ideologijskog otuđenja. Osporavanje dogođenog pretpostavlja uzdizanje druge zbilje, ideologijskog potčinjavanja jezika i njegovih značenjskih polja, radi nametanja fantazijskih predstava, a zapravo laži o zbilji i njenoj istini.

Stara i nova turčenja, 1

U nacijskim teleologijama srpstva i hrvatstva bosansko muslimanstvo tumačeno je između dviju krajnosti. Ako nisu uključivi u te teleologije, prema prvom tumačenju, posve su tuđi i neodrživi u historijskom toku prema homogenim nacijskim državama Srba i Hrvata. U drugome, gradivno su uključivi u nacijske razvoje, ali uz njihovu temeljnu preobrazbu u pothvatu

---

¹ Vidjeti: Mahmutćehajić, Rusmir, „Ideologija antibosanstva i genocid u Bosni”, u: *Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije „Genocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995–2020”*: Uzroci, razmjere i posljedice, 19. oktobar 2020, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2021. (bit će objavljen).

nacionaliziranja i asimiliranja u srpstvo i/ili hrvatstvo. Kada su tumačeni u prvome vidiku, svođeni su na Turke, političku i teološku tuđost nasilno udvedenu u srpska i/ili hrvatska nacijska tijela ili im izvana suprotstavljene. S njima, sve dok postoje, nije moguće postići etnonacijski cilj, državu osviješćenog srpskog i/ili hrvatskog naroda. U drugome vidiku oni su nesvjesni Srbi i/ili Hrvati, religijom i političkom tuđošću odvojeni od toga što jesu, pa je njihovo svođenje na religijsku zajednicu pretpostavka njihovog osvješćenja u nacijstvima srpstva i/ili hrvatstva.

Zato je u oba slučaja nužno ideologijski istaknuti i potvrditi da ih njihovo bivanje Turcima čini neizmjenjivo suprotstavljenim napredujućem historijskom razvoju. U takvim imaginacijama postaje jasno, smatrali su ideolozi etnonacijstava srpstva i hrvatstva, da ta tuđost bosanski muslimanski svijet nužno vodi u nestajanje, bilo iseljavanjem i/ili uništavanjem bilo opredjeljivanjem za ono što nisu, što znači za umiranje u tome što jesu.

Tako pojam *Turčin* prima dva bitno različita značenja – predmodernu, u okvirima Osmanskog Carstva, i modernu, u vidicima sekularizma i s njime povezanih ideologijskih razumijevanja etnonacijske države. U prvome značenju, u vidiku bosanskih muslimana, to je ime za predstavu o svijetu u kojoj je počelno šticeana religijska pluralnost, ideal nesvediv na bilo koji vladavinski poredak. Značenje tog pojma u predmodernosti nema gotovo ničeg zajedničkog s modernim zamislima o političkom osvješćenju naroda u naciji s nacijskom državom kao političkim telosom. Tokom cijelog postojanja Bosanskog Kraljevstva, uz trajuća osporavanja i progonjenja, religijska pluralnost je opstajala kao najuzvišeniji ideal.

U svome muslimanstvu, a to znači prihvatanju Božije objave vjesniku Hvalu, jevrejski i kršćanski putevi prema Bogu nisu šticeeni na osnovi bilo koje vladarske volje. Na to šticeenje obvezuje upravo Božija objava spuštена vjesniku Hvalu. Prema tome, biti turčin znači, u predmodernim vidicima, pripadati počelno utemeljenoj religijskoj pluralnosti, za čije šticeenje Bog obvezuje i sultana i svakog drugog uključenog u politički poredak. A kada sudionici tog poretka ne vrše tu obvezu, ugroženi i obespravljani imaju podršku u Apsolutnome i Njegovoj objavi protiv svake nepravde koju im vlast čini ili može činiti.

Kada je ta obveza iznevjeravana – a to je činjeno često – to ne znači da je uzvišeni ideal time poništen ili obesnažen. To ne znači ni etničko ni rasno ni teritorijsko pripadanje, ali ni njihova osporavanja. Nije *a priori* kafir ili kaur ni kršćanin ni jevrej. To je svaki pojedinac koji osporava i poriče Bogom zajamčeno pravo na bivanje nasljedovateljem bilo kojeg od Božijeg vjesnika,

uključujući tu i vjesnika Hvala. Posljedično, to je potvrđivanje neosporivosti dostojanstva svakog pojedinca u njegovoj odgovornosti za sebe, druge ljude i cijeli svijet, u njegovoj razumnosti i otvorenosti Transcendentnome.

Dva oblikom jednaka ali značenjem posve drukčija imena, Turčin u predmodernosti te u modernosti i poslije modernosti, nije jednostavno razlučiti. Njegova plastičnost obuhvata dvije gotovo posve neizmirive krajnosti. Takve pojave su važne za ideologijska varanja. U današnjem značenju, Turčin je građanin Republike Turske, što nije svedivo na etničkog Turčina. U predmodernom značenju to je nešto posve drugo. O težini i posljedicama razlučenja tog dvoga primjer može biti knjiga *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo* Emira O. Filipovića². Iako je to do sada najozbiljniji pothvat u istraživanju te historiografske dihotomije, čitatelj neće saznati odgovor na pitanje: Ko su zapravo ti Turci Osmanskog Carstva i šta je teologijska osnova njihovog odnosa prema narodu Bosanskog Kraljevstva? Nema u toj knjizi odgovora na to pitanje, pa se može činiti da su jednaka predmoderna i moderna značenja pojma *Turci*, što doprinosi neshvatanju modernog antibosanskog etnonacijskog inžinjerina.

S promicanjem etnonacijskih teleologija i s njima povezanog naturalizma, u pojam *turčin* sve više su učitavani etničnost i rasnost, a posljedično i temeljna drugost modernim etnonacijstvima. Posljedica toga su nastojanja da bosanska religijska pluralnost, a zapravo bosanski narod, bude svedena na dva temeljna toka, srpsko-pravoslavni i hrvatsko-rimokatolički, izmiriva i teleologijski usmjerena ideologijskoj pretpostavci o svjetskom poretku izgrađenom od nacijskih država, te na bosansku muslimansku tuđost, suprotstavljenu tom poretku.

Imaginacije o Turcima su, kako piše Antun Barac, uključivale upravo onu njihovu drugost koja ih stavlja nasuprot svemu nacijskom: „Sva hrvatska književnost u prvoj polovici 19. vijeka nastala je uglavnom kao produženje narodne poezije te je puna mržnje protiv Turaka. U hrvatskoj tursko-hajdučkoj novelistici pedesetih godina Turčin je gotovo redovno samo zulumčar i krvnik, a hajduk idealan borac i osvjetnik.”³ Takva predstava – u kojoj su iz podjele na dvije strane, našu i onu protiv nas; isključeni su etički sadržaji – neodvojiva je od imaginacija o drugome u srpskoj kulturi tog vremena. Đorđe Magarašević 1827. godine piše: „Primivši tuđ zakon, odrekli

---

² Filipović, Emir O., *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, Sarajevo: Orijentalni institut, 2019.

³ Barac, Antun, *Veličina malenih: Sastavci o književnosti i književnicima*, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1947, 12–13, 13.

su se roda i kolena i fanatismom zaslepljeni poturice jesu mnogo gori od Turaka.”⁴

Poistovjećivanje bosanskih muslimana s Turcima, pri čemu je tome pojmu u modernim vidicima dodjeljivano značenje etničke i religijske tuđosti, podržavano je u tokovima preinačavanja Osmanskog Carstva u tursku naciju u skladu sa sličnim tokovima u Evropi. Zato je, usporedo sa snaženjem etnonacijstava srpstva i hrvatstva, jačana i potreba za turčenjem bosanskog muslimanskog svijeta, čime bi bila zapriječena mogućnost njegovog političkog osvješćenja u tome šta ga zapravo određuje, u bosanstvu, što znači u narodnom trajanju koje transcendiraju ideologijski nametane granice i prekide. Takvu mogućnost Svetozar Pribićević smatrao je prijetnjom ujedinjenju južnoslavenskih naroda u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

Ako je povijest bosanskog naroda u njegovim muslimanskim sadržajima svediva na turčijat, a posljedično na njegovo religijsko pripadanje kao način odvajanja od srpskog i hrvatskog naroda, jasno je da ga to čini tuđim i posljedično pitanjem koje se rješava u okviru etnoteologija srpstva i/ili hrvatstva. Zato je bosanskom narodu nužno ideologijski osporiti dugo povijesno trajanje, iako ga turčijat ne određuje ništa više nego druge južnoslavenske narode. Ta činjenica mora biti ideologijski osporena, jer onemogućuje antibosanstvo kao uvjet nacijskih teleologija srpstva i/ili hrvatstva.

Zato je povijest bosanskog muslimanstva bilo nužno ideologijski svesti na turčijat – i to onaj zulumčara, predmoderni, i ovaj političkog osvješćivanja, moderni – obznanjen u nastajanju turske nacije. Svoju prvu knjigu fiksijske proze Ivo Andrić određuje kao priču „o Turcima i o našima”.⁵ Ti su Turci, kako napominje u bilješkama uz romane *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika*, objavljene na samom početku komunističke Jugoslavije, „bosanski muslimanski svet”.⁶ Tako, prema određenju iz 1924. godine, njegova pričanja su o bosanskom muslimanskom svijetu i našim. A to jasno znači da bosanski muslimanski svijet nije i ne može biti naš, u značenju toga u vidicima srpsko-hrvatske ili jugoslavenske nacijske emancipacije.

Ostala je neprimijećena i neistražena veza tih imaginacijskih predstava o bosanskom muslimanskom svijetu i genocidskog antibosanstva, ali i s

---

⁴ Magarašević, Đorđe, *Putovanje po Srbiji u 1827. godini*, Pančevo: Knjižara braće Jovanovića, 1882, 15.

⁵ Andrić, Ivo, *Pripovetke*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1924, 3.

⁶ Te bilješke autor je uveo uz „Rečnik turskih reči i provincijalizama” na kraju svojih knjiga *Na Drini ćuprija* (Beograd: Prosveta, 1945) i *Travnička hronika* (Beograd: Državni izdavački zavod Jugoslavije, 1945).

temeljnomo preobrazbom značenjskih polja u čijem središtu je pojam *Turčin*. Ali upravo to se tiče pitanja o genocidskom antibosanstvu, genocidskoj ideologiji bez koje nije moguće objasniti dogođeni genocid.

Bosna i bosanski muslimanski svijet središnje su pitanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, prisutno i snaženo u etnonacijskoj dihotomiji srpstva i hrvatstva. Ideologijska svođenja Osmanskog Carstva na tursku nacijsku državu – u kojima je slavenski muslimanski svijet, a tako i bosanski, poistovjećivan s Turcima, sistematično uništavan na svim područjima zahvaćenim oslobodilačkim pokretima – uključivala su i usmjeravanje tog svijeta prema Turskoj kao utočišnom vraćanju sebi iz tuđine. A zapravo to je obrtanje zbilje. Taj svijet je izgonjen iz sebe, iz svoje domovine i prisiljavan na iseljavanje u tuđinu. Neotrpiva je bila prisutnost tog svijeta unutar granica Kraljevine Jugoslavije, a zapravo imaginacijske velike Srbije. Tamo ga je trebalo uništiti, bilo biološki bilo progonom.⁷

Drama bosanskog muslimanskog svijeta, u granicama povijesne Bosne ali i u zajednicama prema jugu Kraljevine, gdje su živjeli s Crnogorcima, Albancima, Srbima i Makedoncima, javlja se kao glavno državno pitanje sve od uspostavljanja Kraljevine. Razrješenje polarizacije i napetosti političkog života u toj državi između srpskih i hrvatskih elita traženo je u podjeli Bosne i isključenju bosanskih muslimana kao politički osvjestivih. Zato je, smatrali su ideolozi srpstva i/ili hrvatstva, bilo važno u te unutarnje političke napetosti uključiti odnose s Republikom Turskom, jednom od nacijskih država istog geopolitičkog prostora.

Stara i nova turčenja, 2

Nakon balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata u Srbiju, odnosno u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, uključena su područja takozvane Južne Srbije (Kosovo, Sandžak i Makedonija) te cijela teritorija sadašnje Crne Gore. Na toj teritoriji većina stanovništva bili su muslimani – Bošnjaci i Albanci. Među njima je bilo i etničkih Turaka, ali nejasan je njihov udio, jer je mistificiran u skladu s ideologijskim i upravnim potrebama nove države. (Usto, nejasno je uopće značenje korištenog pojma etnički Turci.)

Taj narod, etnički raznolik, predstavljan je u državnoj politici Kraljevine korištenjem plastičnog pojma Turci. A jasno je da to ime ne odgovara za ljude kojima je nametano. Historičar Edvin Pezo ističe „da je muslimansko

---

⁷ Vidjeti, naprimjer: Ćubrilović, Vasa, *Iseljavanje Arnauta*; u: Bože Ćović, *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb: August Cesarec, 1991, 106–124.

stanovništvo koje se sredinom 1912. zateklo na tom području činilo značajnu većinu, daleko preko 50%; a za njih se teško može kazati da su oslobođeni.”⁸ Pitanje o tom muslimanskom stanovništvu obuhvaćenom granicama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na njenim južnim teritorijama može se činiti odvojivim od Bosne i njenih ljudi, u skladu sa zaključkom Vase Čubrilovića koji ističe: „Samo ćemo napomenuti da se raseljavanjem Arnauta kida poslednja veza između naših muslimana u Bosni i Novom Pazaru i ostalog muslimanskog sveta. Oni postaju verska manjina, jedina muslimanska na Balkanu, a ta će činjenica ubrzati njihovo nacionalizovanje.”⁹

Bosanski muslimani su, prema tome, predviđeni i pogodni da budu nacionalizirani. Njihovo nacionaliziranje je povezivanje s onima koji ih nacionaliziraju, a to je srpska nacijska elita koja koristi Kraljevinu kao sredstvo za ozbiljenje tog pothvata. Njihovo bivanje nacionaliziranim, što je i *de facto* i *de iure* bivanje posrbljenim, znači svođenje ideologijskim i administrativnim turčenjem uzrokovano otpadanjem od srpstva, a potom priznanjem njihovog muslimanstva pripremom za „vraćanje” u srpstvo. Tako im je poricano i oduzimanu opravo da se politički i kulturno osvijeste u tome što jesu, bosanski narod s bosanskom državom kao političkim telosom. Ako prihvate taj nametani im obrazac, njihovo muslimanstvo država mora pomagati i nadzirati, jer ih je u njemu i njime moguće lakše otuđiti od bosanstva i tako ih otkloniti kao zapreku srpsko-hrvatskom razgraničenju. Ali ako neće, tad je pitanje o njima jednako s onim o Arnautima.

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca pitanje o bosanskim muslimanima otvoreno je najgorim vrstama poricanja i ponižavanja te ubijanja, progona iz domova i pljačkanja njihove imovine. Za dijelove vlasti i stanovništva novo političko stanje značilo je pobjedu nad muslimanima poistovjećivanim s Turcima i nekažnjivost nasilja nad njima. Do kraja rujna 1920. godine u novoj državi ubijeno je dvije tisuće muslimana.¹⁰ Ali antimuslimanska, a zapravo antibosanska politika nastavljena je u različitim oblicima obespravljanja tog dijela bosanskog naroda državnim, kulturnim i ekonomskim politikama. Njihovo nacionaliziranje i asimiliranje, uz održavanje i snaženje nesigurnosti u odnosu s nametnutom im zbiljom, smatrano je uvjetom etnonacijske emancipacije u srpstvu i/ili hrvatstvu.

---

⁸ Pezo, Edwin, „Komparativna analiza Jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. i ‘Džentlmenskog sporazuma’ iz 1953.: Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku”, *Tokovi istorije*, 2(2013): 97–120, 99n5.

⁹ Čubrilović, *Iseljavanje Arnauta*, 110.

¹⁰ Vidjeti: Hoare, Marko Attila, *The History of Bosnia: from the middle ages to the present day*, London: Saqi, 2007, 107.

U takvom početku i trajućoj državnoj politici valja tražiti sadržaje koji su omogućili genocid u vremenu od 1941. do 1945. i od 1992. do 1995. godine. Ustrajavanja na klasifikaciji Turci i naši – s uključenom simbolizacijom turske i orijentalne tuđosti te posljedičnih diskriminacije, dehumanizacije, organizacije, polarizacije, pripreme, progona, uništavanja i poricanja, bitnih sadržaja genocida – događaju se u okviru kulturnih, ekonomskih i sigurnosnih politika sve do ovog doba. Iako su njihove prisutnosti ideologijski poricane i skrivane, njihovo postojanje bilo je moguće otkriti ozbiljnim istraživanjima psihosocijalnih prilika. Ali nije bilo ni takvih istraživanja niti govora o njihovoj potrebi.

Radi prikaza tog trajućeg odnosa prema muslimanima, važno je ukazati na dva državna dokumenta iz 1935. godine koja to jasno potvrđuju: (1) *Zapisnik interministerijalne konferencije, održane u Ministarstvu inostranih poslova 20. septembra 1935. god. po pitanju iseljenja neslovenskog stanovništva iz Južne Srbije* i (2) *Projekat užeg komiteta interministerijalne konferencije o iseljenju neslovenskog elementa iz Južne Srbije* [24. septembra 1935. godine].¹¹ Ti dokumenti potvrđuju da je „muslimansko pitanje” srž demografskog inženjeringa Kraljevine Jugoslavije. Taj inženjering uključuje sve jasno razlučive sadržaje genocidske ideologije, uvjete za erupciju genocida u njegovom punom pokazanju.

Prema tim dokumentima, ljudi smatrani drugim u odnosu na nacijsku našost, što znači u odnosu na političko, kulturno i ekonomsko srpstvo, označeni su kao „Turci i ostali muslimani iz južnih krajeva”, „kompaktne mase Turaka i Arnauta”, „nacionalni i vojni problem”, „neslovenski element”, „stanovništvo turske kulture”, „turski i arbanski element”, „naši Turci”. Tako su odvojeni od nacijske našosti poistovjećene s državom. Danim označavanjima ideologijski im je dodijeljeno pripadanje kulturnoj i povijesnoj tuđosti. Njihovo pitanje je rješivo nacionaliziranjem i asimiliranjem. Ako to nije moguće, izgonjenje, predstavljivo kao dogovorena iseljavanja iz Jugoslavije i useljavanja u Tursku u okviru državnih pothvata demografskog inženjeringa, jedini je način za postizanje zadanog cilja – odstranjivanje „muslimanskog elementa” s državnih teritorija.

U tom pothvatu za Arnautu postoji, kako smatraju srbijanski inženjeri etnonacijstva, država Albanija. Za Turke, u etničkom značenju tog pojma, to je Turska. Ali za „naše muslimane” i „naše Turke” taj slavenski „element”, a

---

¹¹ Dokumenti su u izvornom obliku objavljeni u: Jovanović, Vladan, „Kako iseliti muslimane?”, dostupno na: <https://pescanik.net/kako-iseliti-muslimane/> (pristupljeno: 27. 1. 2021). Vidjeti također: Isti, „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju ‘neslovenskog elementa’ u Tursku“ (1935), *Prilozi*, 35(2006): 105–124.

slično i za Arnaute, neslavenski „element”, Turska može biti zemlja useljavanja, uz uvjet da im bude pripisano pripadanje „turskoj kulturi” te da na osnovi njihovog muslimanstva budu i poturčeni. Za uspješnost tog pothvata potrebne su dvije državne volje, jugoslavenska i turska. Zato su mjere predviđene u spomenutim dokumentima osnova za Jugoslavensko-tursku konvenciju o iseljavanju muslimana iz Jugoslavije, parafiranu 11. srpnja 1938. godine. U članu 1. te konvencije za iseljavanje određeni su „les sujets yougoslaves musulmans d’origine et de langue turque et ceux ayant la culture turque.”¹²

Sadržaji pojmova uključenih u određenje „jugoslavenski muslimanski podanici turskog porijekla i jezika i oni koji imaju tursku kulturu” sporni su i krajnje opasni. Šta je tursko porijeklo i kako bi ga neko mogao odrediti i dokazati, a da u tome ne propadne u ambis rasizma? Ko su ljudi turskoga jezika? Koja je razlika između onih koji ga nauče u kući svoje matere i onih koji ga iz slobodne volje ili nužde nauče poslije u javnom prostoru? Šta je turska kultura i kako ju je moguće odrediti u odnosu na druge? Navedeno određenje ljudi pogodnih za iseljavanje iz otadžbinske postojbine i za useljavanje u ideologijsku imaginacijom uljepšavanu novu domovinu ima dvije državne volje kao razlog i svrhu te ga zato nije moguće razumijevati bez povezanosti dviju država.¹³

Ideologijska pretpostavka da bi pričanja Ive Andrića „o Turcima i o našima”, a zapravo o bosanskome muslimanskom svijetu i o našima, nekim navodno legitimnim čitanjima trebalo zaštititi od njihovog uključivanja u deset povezanih sadržaja, neodvojivih od događanja genocida, pripada poricanju takvog zločina kad se već dogodio. Ivo Andrić još 26. rujna 1935. godine piše za potrebe jugoslavenskih vlasti: „Najzad g. Ruždi Aras [ministar vanjskih poslova Republike Turske] je izjavio, da Turska treba stanovništvo i da je voljna da primi od nas ne samo Turke nego i stanovništvo koje je po mentalitetu tursko.”¹⁴

Koje god od mogućih značenja korištene sintagme „turski mentalitet” bude usvojeno, njegova primjena na bosanski i albanski svijet suštinski je rasistička. I više od toga, njome je tom svijetu oduzimana ljudskost u tome

---

¹² U: Arhiv Jugoslavije, 370-9-42, 911-912. Navod u: Pezo, „Komparativna analiza jugoslavensko-turske konvencije iz 1938. i ‘Džentlmenskog sporazuma’ iz 1953.: Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku”, 115n79.

¹³ Vidjeti: Schad, Thomas, “From Muslims into Turks? Consensual demographic engineering between interwar Yugoslavia and Turkey”, *Journal of Genocide Research*, 18/4 (2016): 427–446; Šerbo Rastoder, *Komunisti i muhadžiri (1958–1971): Slučaj opštine Rožaje*, Podgorica: Almanah, 2018.

¹⁴ U: Andrić, Ivo, *Diplomatski spisi*, ur. Miladin Milošević, Beograd: Prosveta, 1992, 135.

što jesu. Izgonjeni su u ideologijsku zbilju radi izobličavanja njihove povijesti i kulture i posljedičnog obezljudivanja.

Da je to vrlo jasan rasistički stav, i antimuslimanski i antibosanski, Ivo Andrić potvrđuje i u autorskom Elaboratu o Albaniji,¹⁵ predanom 30. siječnja 1939. godine Milanu Stojadinoviću, ministru vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije. Tu je iznijeto njegovo viđenje budućnosti albanskog naroda u nametanoj mu asimilaciji. Ne kaže u što bi asimilacija taj narod preinačila niti kako bi taj pothvat bio izveden. Kaže da „borbeni albanski element na našem teritoriju bio bi obuhvaćen s istoka i zapada i osuđen na lakšu asimilaciju.”¹⁶ I još kaže: „Pitanje iseljavanja Arbanasa muslimana u Tursku takođe bi se izvelo pod novim okolnostima, jer ne bi bilo nikakve jače akcije da se to sprečava.”¹⁷

Može se činiti da u te dvije državne politike, asimilaciji i iseljavanju, nema jasne osnove za genocid. Ali nije tako. Asimilacija u značenju njenog primjenjivanja u Bosni, a tako i na područjima takozvane Južne Srbije, značila je doslovno političku, kulturnu i ekonomsku srbizaciju bosanskog naroda te njegovo posljedično odvajanje od sebe u bosanskoj zbilji. Stanje psihoze potrebno je proizvoditi, smatraju ideolozi tih pothvata, u tim ljudima i među njima kako bi bili odvojeni od zbilje u kojoj su i uvedeni u nepodnošljivosti odnosa sa sobom i svijetom. Vasa Čubrilović 1936. godine izričito predlaže: „A da dođe do masovnog iseljavanja, prvi uslov jeste stvaranje podesne psihoze. Ona se može stvoriti na više načina.”¹⁸ Iako je cilj masovno izgonjenje ljudi s teritorija na kojima žive, očekivano iseljavanje tiče se njihovog otuđenja od sebe, od vlastite kulture, to jest jezika, značenja i simbola. Tako bi bili psihički poraženi u bivanju namjesnicima u svojim kućama i domovini, u svojoj slici svijeta.

Time uzrokovana psihoza i s njome povezano otuđivanje bosanskog muslimanskog svijeta, a jednako i drugih ljudi koji su ideologijski određeni kao nesvladivi drugi, s posljedičnim neshvatanjem političke, kulturne i ekonomske zbilje u koju je uveden, nije otklonjena ni u društvenim i političkim prilikama komunističke Jugoslavije. Iseljavanje je nastavljeno, i ono u Tursku i ono u svijet u koji je te ljude vodila asimilacija. Josip Broz Tito, predsjednik komunističke Jugoslavije, potvrdio je 1953. godine

---

¹⁵ Krizman, Bogdan, „Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 9/2 (1977): 77–89. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/219027> (pristupljeno 27. 1. 2021).

¹⁶ Isto, 81.

¹⁷ Isto, 89.

¹⁸ Čubrilović, *Iseljavanje Arnauta*, 113.

takozvanim *Džentlenskim dogovorom* nastavljanje iseljavanja u Tursku,¹⁹ što je značilo i prosljeđivanje svođenja muslimanskog dijela bosanskog naroda na ideologijski mu nametnuti turčijat, na zaostalošću uzrokovanu nacijsku neopredjeljenost, na rasnu i kulturnu manjkavost, iskazivu u svođenju na „element na našem teritoriju”, a to znači na obezluđenu masu.

Turčenje i samoturčenje te s njima povezana orijentaliziranja i samoorijentaliziranja ideologijski su sadržaji antibosanstva.²⁰ Izvana, uz korištenje svih raspoloživih sredstava, provođena su turčenja s posljedicama u psihozi bosanskog muslimanskog svijeta, kako bi bili osigurani uvjeti njegovog nacionaliziranja i asimiliranja, ali i stalnog usmjeravanja prema iseljavanju. Tome svijetu nametana su bivanja turskim, poturačkim, turske kulture, turskog mentaliteta i turske usmjerenosti. Time je, kako su smatrali ideolozi antibosanstva, podsticana i učvršćivana njegova odvojivost od vezanosti za bosanstvo, uz usmjeravanje prema imaginacijama o utopijskom turčijatu. Tako je taj svijet izgonjen u fantazijsku zbilju koja ga je odvajala od sebe te uzrokovala rascjep koji djeluje kao psihoza.

Momčilo Krajišnik, u svojstvu predsjednika Skupštine srpskog naroda, 8. siječnja 1993. godine predlaže određivanje muslimanskog dijela bosanskog naroda kao „vjerske skupine turske orijentacije”. Kada su 12. srpnja 1995. godine žene i djeca Srebrenice – nakon što su odvojeni od dječaka i odraslih muškaraca, odvođenih prema stratištima – ugonjeni u autobuse radi prijevoza prema teritorijama s druge strane silom uspostavljene granice, prisutni zločinci su im dovikivali: „Vaša je Turska, idite svi u Tursku! [...] Ovo je srpsko, a ne tursko! [...] Odlazite balije!”²¹

Gradanski rat, 1

Posljednji rat protiv Bosne vodile su Srbija i Hrvatska, dvije države. Tako je ideologija antibosanstva prvi put uobličena u saradnju i nesporazume dviju državnih elita u realiziranju njihovih politika. Ali te su države sudionice internacionalnog poretka. Zato je rat protiv Bosne, koji su domislile, pokrenule i vodile, bilo nužno predstavljati kao unutarnji i građanski, za koji te države nisu odgovorne, iako su se na različite načine poistovjećivale s

---

¹⁹ Vidjeti: Pezo: „Komparativna analiza jugoslavensko-turske konvencije iz 1938. i ‘Džentlenskog sporazuma’ iz 1953.: Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku”.

²⁰ O tome vidjeti više u: Maurer, Desmond, “Orientalism and Self-orientalisation in Sarajevo”, *Godišnjak BZK Preporod*, 14 (2014): 184–219.

²¹ U: Đikić, Ivica, *Beara: dokumentarni roman o genocidu u Srebrenici*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2016, 134–35.

cjelinama srpstva i hrvatstva. Takva predstava rata protiv Bosne, a zapravo njegovo maskiranje, odlučno je promicana u te obje države. Ideolozi antibosanstva u etnonacijstvima srpstva i hrvatstva, često zaogrnuti kvaziznanošću, proizvodili su i proizvode prikaze tog rata koji su zapravo groteske nastale u obuzetosti uvjerenjem da je svaku laž moguće prikazati istinom a zbilju neprestano izvoditi u njene ideologijske odraze, nerijetko smatrani presudnim za pothvate razaranja svega bosanskog.

Ustrajna svođenja rata protiv Bosne na građanski služe prikrivanju i poricanju presudne uloge velikosrpskih i velikohrvatskih elita, a tako i država Srbije i Hrvatske u njegovom domišljanju, pokretanju i vođenju. Takvo predstavljanje je sredstvo primjenjivano koristeći ideologijske redukcije političkih teorija i činjenica koje su im predmet, radi isključenja iz geopolitičkih prilika, presudne odgovornosti vanjskih činitelja, a prije svega vladajućih elita u Srbiji i Hrvatskoj, za njihovo upravljanje utjecajima na dijelove bosanskog društva u demografskom inženjeringu, etničkom čišćenju i genocidu. Cilj toga je onemogućenje političke moći bosanske države i njen posljedični raspad u gradivo za hipotetska proširenja teritorija Srbije i Hrvatske.

Korištenja i nametanja teorijskih prikaza građanskih ratova, s ciljem da u njih budu utjerane činjenice u vezi s razaranjem bosanske države, gotovo redovito služe spomenutom maskiranju odnosa prema Bosni i prije i poslije erupcije genocida. Nije opravdano odbaciti te teorije i njihove primjene na bosanske prilike smatrati *a priori* neprihvatljivim. Načini njihovog korištenja i izdvajanja bosanskog pitanja iz geopolitičke cjeline jesu *de facto* doprinos genocidskome antibosanstvu. Zato je važno ukazati na ta kvaziznanstvena reduciranja kao sadržaje istraživanog trajanja genocidskog antibosanstva.

Ovdje će biti ukazano na dva od tisuće takvih predstavljanja rata protiv Bosni, na njegovo ideologijsko i kvaziznanstveno svođenje na građanski. U oba su umjesto očite odgovornosti za njega političke i vojne elite Srbije i Hrvatske predstavljene činiteljima njegovog rješavanja. U tim obrtanjima vidika agresije dviju država predstavljane su građanskim ratom. Prvi primjer su pisanja i govorenja Dobrice Ćosića, srbijanskog književnika i političara. Njega činjenice iz zbiljnoga svijeta nisu zanimale. Sve što je o Bosni i bosanskome narodu znao groteskni su fantomi njegovih imaginacija. Mislio je da sve zna u sebi i sobom. To je smatrao neosporivim. Nikakvi dokazi mu nisu trebali, ali ni najgori zločini u kojima je sudjelovao nisu ga mogli razuvjeriti u osjećanju da u srpstvu ima misijsku ulogu.

Drugi primjer, zamišljen u istoj ideologijskoj matrici, tumačenja su rata protiv Bosne u djelu Mirjane Kasapović, hrvatske politologinje. Njen obrazac je doslovno onaj Dobrice Ćosića, s tim što su njegovi Srbi a njezini Hrvati. Sržno su im jednaki i silogizmi i njihove propozicije. Ali Mirjana Kasapović nastoji svoje zaključke izvedene iz tog silogizma maskirati lažnom znanstvenošću te svoje ideologijske dogme okriti prividnim temeljenjem na pisanjima drugih.

Jednostavan je njihov silogizam ideologijskog antibosanstva. Ima samo dvije propozicije: (1) ne postoji i nije postojao bosanski narod koji bi bio osvjestiv u političkom bosanstvu i (2) ne postoji bosanska država s razlogom i svrhom u bosanskome narodu, jer iz političke povijesti Bosne i njenog naroda nije izvediva održiva teleologija bosanske nacije. Bitan sadržaj prve propozicije je da u Bosni žive samo Srbi ili samo Hrvati, samo Srbi i Hrvati, te da dugotrajuća nemogućnost razgraničenja tih dvaju naroda ometaju tuđom vjerom od njih otpali i nacijski neosviješćeni dijelovi, to jest muslimani. Kako smatraju ideološki zatočenici antibosanskog silogizma, nastojanja da Bosna bude predstavljena pluralnim društvom s dugom političkom i kulturnom poviješću težnje su spomenutog otuđenog i nacijski neosviješćenog dijela naroda u toj zemlji.

Iz spomenutog silogizma, iz njegovih propozicija, izvođene su ideologijske teleologije antibosanstva u etnonacijstvima srpstva i hrvatstva. Jedna od tih izvedenica je da bosansko pitanje mogu i moraju zajednički rješavati etnonacijske elite srpstva i hrvatstva, jer se sve bosansko tiče njih. U pisanjima Dobrice Ćosića, ideologa srpskog etnonacionalizma a tako i antibosanstva, moguće je jasno vidjeti kako spomenuti silogizam biva primijenjen na povijesnu i političku zbilju Bosne i kako u njegovim deduktivnim zaključivanjima, u njegovoj „druvoj zbilji”, očite činjenice nemaju nikakav značaj, pa ni onda kad su i njemu i svima vidljivi zločini najgore vrste.

Iako se pojam „druga zbilja” ovdje koristi kao poznat, valja ipak dati nekoliko objašnjenja u vezi s njime. Uzdizanje ideologijske slike svijeta nad zbilju svega postojećeg, iznad prve zbilje, odvaja čovjeka od sebe, a tako i od njegovog transcendentnog temelja. Politički vidici i djelovanja Dobrice Ćosića paradigmatičan su slučaj nasilja nad prvom zbiljom smatranom neuređenom te zato predmetom kojem mora biti nametnuta ideologijska vlast iz druge zbilje.²²

---

²² O uzajamnosti prve i druge zbilje, njihovim sukobljavanjima i posljedičnim grozotama u modernome dobu vidjeti: Voegelin, *Hitler and the Germans*, 239ff.

U tim vidicima i djelovanjima izgubljena je veza sa zbiljom. On se voljno prognao u jezik učinjen tom drugom zbiljom, nužno kastriranim kako bi riječi iz prve zbilje obuhvatila i potčinila logika druge. Tako su i njegovi Srbi, u čije ime govori o Bosni i njenim ljudima, o svijetu u cjelini, izvedeni u tu drugu zbilju i tako ideologijski odvojeni od onog što jesu te posljedično u sukob i sa sobom i sa drugim. Na njih izljevaju gnjev, jer nisu posve potčinjivi njegovoj totalitarnoj vlasti u fantazijskom svijetu njegovog jezika. Svima koji ga prihvataju za nacijskog autoriteta nameće drugu zbilju, svoju fantazijsku sliku, umjesto prve zbilje te od njih zahtijeva da ustraju u borbi za nju, a zapravo za njegov autoritet.

Tako i sebi i svima oko sebe nameće sukob sa zbiljom i njenom fantazijskom slikom. Eric Voegelik ističe da se „pitanja te vrste pokazuju u naročitim političkim prilikama te da se to doista događa uvijek kada se javljaju gubljenja zbilje, i kada je jezik u svojoj pravoj ulozi kao posrednik između mislećeg čovjeka i zbilje izvajan u zadani oblik koji ima svoje naročito ustrojstvo te zato više nije povezan sa zbiljom – to jest kada jezik postaje druga zbilja u kojoj čovjek djeluje, bez povezanosti s prvom zbiljom.”²³

To je okvir u kojem Dobrica Ćosić vidi i Srbiju i Bosnu i njihove ljude. Piše o njihovoj zbilji, a posve je nepismen za nju. Gluh je za govore iz te zbilje, jer su nerazumljivi u njegovoj drugoj zbilji. Misli da zna sve o čemu govori, a kada je to primijenjeno na prvu zbilju, ipak sve to nije ništa drugo do teško opisiva glupost, a zato u nametanju neodvojiva od genocidskog antibosanstva. Njegova obzorja su patnja i krv u koja uvodi i iz kojih izvodi svom autoritetu potčinjeni svijet. Ovdje će biti dana samo neka od kazivanja Dobrice Ćosića koja oslikavaju ideologijsko antibosanstvo s posljedicama u podsticanju i pravdanju zločina.

U Ženevi je postignuta jedna zajednička politička saglasnost između [Franje] Tuđmana i mene u razgovorima u ‘četiri oka’. Tuđman i ja smo čvrsto uvereni da se mir u Bosni može postići samo stvaranjem konfederacije tri nacionalne zajednice. Tuđman smatra da B[osna] i H[ercegovina] kao država nikada u istoriji nije postojala niti može da postoji. Izrazio sam punu saglasnost s Tuđmanovim stavom. Dogovorili smo se da na toj osnovi utičemo na svoje sunarodnike u Bosni: ja na Srbe, on na Hrvate, i učinimo ih saveznicima. Bosna je do sada jedino pitanje o kome smo se Tuđman i ja saglasili. Ako bi se Karadžić i Boban sporazumeli, Alija bi se našao u teškom položaju.

---

²³ Isto, 248–49.

[...] Ali ako Hrvati i mi budemo jedinstveni u politici prema Bosni, postoje izgledi da se izvrši preokret u ‘bosanskoj krizi’. (37)²⁴

Tuđman i ja ne verujemo u opstanak države Bosne i Hercegovine, koja nema ni istorijsko, ni etničko utemeljenje, što dokazuje građanski rat genocidnog karaktera sva tri naroda, pa zato treba uvažavati političku volju tih naroda. [...] hoće po svaku cenu da sačuvaju tu veštačku tvorevinu, kojoj su komunisti i Tito dali istorijsku egzistenciju. (33–34)

Ta saglasnost o nemogućnosti bosanske države i nužnosti saradnje elita sveg srpstva i sveg hrvatstva na njenoj podjeli odražava težnje Srba, a posljedično i Hrvata, da svoje države realiziraju uključivanjem bosanskih teritorija i njenog naroda u države koje obuhvataju sve Srbe i sve Hrvate s jasnom međusobnom granicom. Takav cilj je manje ili više jasan u svim težnjama u obje nacijske teleologije. U njega je uključena nužna saradnja u borbi protiv svih koji se zalažu za bosansku državu. Onemogućenje bosanske države srž je političkih usmjerenosti dviju državnih politika, srpske i hrvatske. Ključni dokaz nužnosti postizanja takvog cilja je građanski rat. Zato sve oblike razaranja bosanskog društva treba u antibosanskoj ideologiji maskirati građanskim ratom.

Dva veka mi imamo jedan isti cilj, a to je borba za oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda. Ovo je sedmi rat koji se vodi za ostvarenje tog cilja. (138)

Razgovarao sam sa [Radovanom] Karadžićem i rukovodećim ljudima Republike Srpske, još jednom me opominje: ustanak Srba u Bosni i Hercegovini, njihov oslobodilački rat, samosvojna je i autonomna pojava sa tradicionalnim, jasnim i neizmenljivim ciljem da se ujedine sa Srbijom i da se na taj rat nikakvim spoljnim, ‘razumnim’ i ‘konstruktivnim’ savetima ne može uticati. (197)

Mi konačno moramo pristati na evolutivno i mirno rešenje srpskog pitanja, odnosno stvaranje jedne policentrične države, koja neće ugrožavati ničije interese i prava. (95)

Nisam sklon napuštanju Srba u Bosni i Hrvatskoj. Kao pisac *Vremena smrti* i *Vremena zla*, treba da ostanem veran vekovnom srpskom idealu: nacionalnom i državnom ujedinjenju srpskog naroda; ali i opstanku i slobodi srpskog naroda preko Drine i Save danas. (66)

---

²⁴ Svi navodi su iz: Ćosić, Dobrica, *Bosanski rat*, prir. Ana Ćosić-Vukić, Beograd: Službeni glasnik, 2012.

Broj u zagradi označava stranicu u knjizi.

[...] moramo da uočimo da je iza borbe protiv stvaranja ‘velike Srbije’, tog fantoma koji je, tobože, prepao Evropu i svet, nastala upravo velika Hrvatska. Izvanredno je danas iskorišćena ta od Austrougarske i Kominterne proglašena opasnost za svet, Balkan i jugoistočnu Evropu, stvaranje ‘velike Srbije’; izvanredno je iskorišćena sada opasnost od ‘velike Srbije’ da se stvori velika Hrvatska. (147–48)

Vratimo se samom stvaranju Republike Srpske. Ona ima duboke korene u samom biću srpskog naroda nastanjenog vekovima u Bosni i Hercegovini. Aleksa Buha te korene vidi ‘u težnji srpskog naroda te dvije pokrajine za nacionalnim oslobođenjem, u težnji da se nađe u jednoj državi sa drugim dijelovima srpske nacije... Od sredine 19. stolecća su te srpske težnje, iz godine u godinu gotovo jedine prave teme istorije.’ (253)

Amerika i Nemačka su odlučile da održe neodrživu državu Bosnu i Hercegovinu samo zato da se ne bi stvorila ‘Velika Srbija’. [Franji] Tuđmanu, međutim, pomažu da stvori ‘Veliku Hrvatsku’. (214)

Spomenuta vjekovna nastojanja Srba da se okupe u jednoj državi, a to znači da granice te države budu ocrtane daleko u svim smjerovima, onemogućuje činjenica da na tako zamišljenim srpskim teritorijama žive i drugi narodi s vlastitim povijestima, kulturama i politikama. Bosna je središnje i povijesno i kulturno i političko pitanje, a zapravo zapreka u toj imaginaciji velike Srbije. Zato je nužno negiranje postojanja bosanskog naroda, njegovo svođenje na srpstvo i/ili hrvatstvo te poricanje, uključujući tu i primjenu najgorih zločina, opirućeg dijela tom razdvajanju i suprotstavljanju činitelja bosanske društvene pluralnosti. Poricanje Bosne i njenog naroda, ustrajno svođenog na njegov muslimanski dio, bitan je sadržaj srpskog i hrvatskog antibosanstva.

[...] cela ta zamisao o državi Bosni i Hercegovini, ceo taj projekat, to je, braćo i sestre, jedan istorijski provizorijum. (140–41)

Ako su Evropska zajednica, Ujedinjene nacije, Rusija i Sjedinjene Američke Države, kao vodeća sila sveta, u ovim danima, iz strateških i drugih razloga, spremni da omoguće istorijski trajno rešenje bosanske krize, ako su i dalje uporni u podržavanju jedne nasilne državne tvorevine – Bosne i Hercegovine, onda je, po mom uverenju, bosanskohercegovačka država moguća samo kao konfederacija tri nacionalne zajednice – muslimanske, srpske i hrvatske. (78)

[...] istovremenim proglašenjem unutarnjih republičkih granica za neprikosnovene, iako su te granice oktroisane odlukama Kominterne i Komunističke partije Jugoslavije, čime su i uzrokovani međunacionalni ratovi na jugoslovenskom tlu. (21)

A Amerika i Evropska zajednica za svoje interese nastoje da od tog bosanskog zverinjaka načine unitarnu državu! U ime tobožnjih nadnacionalnih i nadreligijskih načela. To je političko bezumlje i zločin nad narodima Bosne i Hercegovine. (136)

To je istinska borba naroda na život i smrt; borba sva tri naroda i sve tri vere, jer je to bosansko tlo vekovima razdirano etničkom i verskom mržnjom. (197)

[...] demokratsko licemerje Zapada o 'multietničkoj Bosni' je surova obmana; retorička verska tolerancija biće samo privid stvarnosti čija će životna osnova biti 'multietnički' pakao iz kojeg će da bujaju separatizmi i novi oblici mržnje i međuljudskog nasilja. (254)

Andrićeva 'zemlja mržnje' brzo je i zaista proključala međunacionalnom i verskom mržnjom podstaknutom muslimanskim i hrvatskim šovinizmom. (163)

[...] prvi smo na Balkanu povelili antifašistički rat i revoluciju, da bi nastala nova Jugoslavija i u njoj antisrpska Bosna i Hercegovina sa muslimanskom nacijom koja nam je u svetu za decenije nagrdila ljudski lik oglašavajući nas zbog bombardovanja Sarajeva i zločina u Srebrenici – narodom sotonom i ubicom. (220)

Iako su dokumentarno i hronički gledano Bosanski rat prvi pokrenuli Muslimani i Hrvati, taj rat je i spontani izraz rezidualne energije samog bosanskohercegovačkog tla, njegove dalje i bliže prošlosti. Inicijatori rata – Hrvati i Muslimani, iskoristili su imanentnu versku i nacionalnu nestrpljivost i isključivost, odnosno, biološku, egzistencijalnu nesigurnost zasnovanu na kolektivnom pamćenju prošlosti. (237)

Jacques Delors, predsjednik Evropske komisije, optužio je Dobricu Ćosića kao „ideologa etničkog čišćenja”. (175) Ali optuženi poriče svoju krivicu. Temeljno su netačne sve tvrdnje Dobrice Ćosića o Bosni, bosanskom narodu i njihovoj povijesti. Konstruirao ih je u svojim ideologijskim imaginacijama. Kada bi njegova zalaganja protiv Bosne i njenog naroda bila primijenjena na bilo koji dio svijeta, u bilo kojem vremenu, posljedice moraju biti razaranja i ubijanja, progonjenja i obezluđivanja. Njegova antibosanska ideologija ima sve sadržaje koji čovjeku i svijetu onemogućuju budućnosti.

Građanski rat, 2

U vidicima antibosanstva postojanje muslimana temelj je nemogućnosti bosanskog naroda, a tako i države kao njegovog telosa. Zato su groteskni prikazi muslimana i islama bitan sadržaj svih deduktivnih izvedenica iz spomenutog antibosanskog silogizma. Nije začudno da je pripovjedačko

djelo Ive Andrića, u kojem je bosanski muslimanski svijet prikazan u vidicima kulturnog rasizma, postalo važna potpora srpskom antibosanstvu.²⁵ Ideolozima antibosanstva čini se da samo spominjanje tih pojmova, poistovjetivim sa slikama političkih i teoloških neprijatelja svega evropskog, daju smisao i uvjerljivost njihovome govoru. A zapravo, nijedan od ideologa antibosanstva ne zna ništa o zbiljnim značenjima pojmova *muslim*, *islam*, *selam*, a tako ni o vjesničkoj slici svijeta kojoj ti pojmovi pripadaju. Dobrica Ćosić ih koristi u opredmećenim značenjima kao plastične riječi za koje misli da primaju sve njegove mržnje i nacionalističke strasti. Čineći to, nesvjesno poriče cijelo naslijeđe kršćanstva i jevrejstva, jer su te svete tradicije sržno nerazlučive.

To su samo fantomi ideologijskih govora protiv Bosne i njenog naroda, u kojima „drugu zbilju”, svoj ideologijski svijet, smatraju zbiljnijim od svijeta u kojem žive. U te pojmove učitavaju najmračnije predjele svojih jastava, sve ono što neće da budu, pri čemu se uzdižu a zapravo spuštaju u predjele podsvjesnih sila u odnosu sa sobom, svijetom i Bogom.

Začinjanje, snaženje i širenje srpske etnonacijske teleologije uključivalo je postavku o nemogućnosti da na zamišljenim srpskim teritorijama može biti, u konačnom ishodu borbe za oslobođenje, ikog osim Srba. Ali na tome prostoru živjeli su i brojni drugi, jer nema granica koje razdvajaju ili mogu razdvajati narode te tako isključiti njihove dodire i prožimanja. Ideologijska slika svijeta o srpskome narodu, a potom i hrvatskome, na zamišljenoj teritoriji isključuje postojanje bosanskog naroda. Onaj dio tog naroda koji ne može biti nacijski upijen u srpstvo ili hrvatstvo mora biti smatran viškom tamo gdje živi te zato i neprijateljem.

Kad je uspostavljena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, tom dijelu bosanskog naroda nametana je suvišnost i posljedična svedivost na vjersku skupinu na putu etnonacijskog osvješćenja u srpstvu i/ili hrvatstvu, a tako i u nestajanju. Kad su tako zamišljeni ideologijski pothvati ostali ipak neuspješni, pa se pokazalo nužnim da taj narod nekako bude uključen u politički poredak komunističke vlasti, to je bitno remetilo opće teleologijske slike srpstva i hrvatstva.

Ne sme da se zaboravlja da su [Josip Broz] Tito i [Edvard] Kardelj s bosanskim komunistima 1967. Muslimane proglasili nacijom, a njihovo vođstvo se ujedinilo sa hrvatskim komunistima u

---

²⁵ Vidjeti više u: Mahmutćehajić, Rusmir, *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja*, Beograd: Clio, 2015.

muslimansko-hrvatsku koaliciju, koja je politički dominirala Bosnom i Hercegovinom i nacionalno diskriminirala Srbe. Ne sme da se zaboravlja da je od sedamdesetih godina Bosnom gospodarila hrvatsko-muslimanska koalicija [Branko] Mikulić – [Hamdija] Pozderac, koja je B[osnu] i H[ercegovinu] učinila republikom s najmanje slobode... (135)

Moje nekadašnje vođe, [Josip Broz] Tito i [Edvard] Kardelj, sa bosanskim komunistima proglašenjem Muslimana za naciju zasnovali su islamsku Bosnu i stvorili od Sarajeva centralni grad svih jugoslovenskih i balkanskih Muslimana. (225)

Mir u Bosni i Hercegovini onemogućuje Hrvatska svojom agresijom na tu zemlju i aneksijom njene teritorije. Mir u Bosni i Hercegovini sprečava muslimanski rat za islamsku hegemoniju, s verskim motivima i aspiracijama. (12)

Rasturili su nam Jugoslaviju, a sada nas zatvaraju u muslimanski kazamat, i to u ime principa 'netničke' i 'multietničke' države. (97)

Nisam očekivao da će taj miran, zamišljen čovek [Alija Izetbegović] krenuti u verski i međunacionalni rat. (7)

Muslimani su Srbima objavili rat do potpunog osvajanja Bosne i Hercegovine i istrebljenja Srba iz prve muslimanske republike u Evropi. (9)

Da li je to moguće? Ubijate svoj narod zbog političkih ciljeva, a zločin pripisivati protivniku, nije li to moguće samo u islamskom fanatizmu, u džihadskoj politici? (10)

Optužuju nas za etničko čišćenje i silovanje šezdeset hiljada Muslimanki, za mučenje i izgladnjivanje 'jadnih Muslimana' u koncentracionim logorima... A sve te zločine vrše Hrvati i Muslimani, koji su proglašeni srpskim žrtvama. (46)

Ne može ratnička skupština da zaključi mir; ne mogu ljudi sa iskustvom dva ustaško-muslimanska genocida 1941-1945. i 1991-1993. da prihvate ultimatum, napuste svoje teritorije i ostanu pod muslimanskom i ustaškom vlašću, protiv koje ratuju dajući ogromne žrtve i vršeći krvave osvete. (127)

U ime kominternovskog internacionalizma i boljševičkog socijalizma u partizanskoj revoluciji, Srbi su u Bosni svojim masovnim učesćem u narodnooslobodilačkom ratu bili presudni činilac u stvaranju Republike Bosne i Hercegovine u kojoj će se muslimanska religiozno-etnička grupacija, šezdesetih godina, odlukom Saveta komunista proglasiti nacijom. To će isključiti mogućnost da se Bosna i Hercegovina zasnuje kao republika građana. (214)

Takvim određenjima manihejske podjele svijeta, u kojoj su svi protiv nas Srba, jer ne podržavaju naše povijesno pravo i višestoljetne težnje da sa svojih teritorija isključimo – a ako je potrebno korištenjem i najgorih zločina – sve koji nam se ne potčinjavaju u zahtjevu da se iz zbilje isele u naš ideologijski svijet, taj srpski ustanak protiv Bosne i njenog naroda je, kako jasno slijedi iz ideologijskog tijela sabranog u osobi Dobrice Ćosića, i protiv cijelog svijeta, jer ne razumije to što vojnici tog pohoda hoće. U danim navodima neosporiva je ideologijska dosljednost u obuzetosti rasističkim predstavama svih drugih s kojima Srbi žive u dodiru ili u društvenoj cjelini. Ti drugi su, u takvome viđenju, zli te zato i neotrpivi, dok sve srpsko ostaje u okvirima suprotstavljanja takvim drugim.

Zapad je odlučio da skrši svaki otpor svojoj dominaciji svetom, odnosno Amerika i Nemačka satiru srpski narod koji ne pristaje da mu se ponište dva veka oslobodilačke borbe, ustanaka i ratova za ujedinjenje i stvaranje svoje države. (166)

Amerika nas je prodala Arapima i Muslimanima za petrolej i svoju strategiju na Balkanu. (30)

Ja od njih zahtevam ozbiljne promene u pristupu bosanskom ratu: popravku mapa u korist Srba, priznanje političkog suvereniteta Republike Srpske i odricanje od unitarne države Bosne i Hercegovine, za šta se Amerika uporno zalaže. (187)

Šta se to dogodilo sa svetom kad se u njemu ne može naći čovek kome je savest iznad interesa i koji će da digne glas protiv srbofobije, tog modernog antisemitizma i rasizma, protiv satanizacije Srbije? (8)
Postojeće i boriće se dok imaju municiju ili dok Evropa i Rusija ne shvate da u Bosni Srbi ratuju i za Evropu, da je Amerika zainteresovana da se Evropa potkopava islamom iz Bosne i sa Balkana. (188)

Krunu tom bosanskom blaženstvu donelo je zvanično proglašenje muslimanske nacije, prve nacije na planeti kojoj je religija – islam – osnovno određenje, identitet i naziv. (238)

Laki preobražaj muslimanstva u bosansku naciju, donosilo je Muslimanima u B[osni] i H[ercegovini] izvesnu istorijsku rehabilitaciju njihovog osmanskog korena i porekla, osećanje slobode koje je rađalo težnju za tradicionalnom verskom suprematijom u Bosni iz verskih i begovskih vremena. (241–42)

Iz navedenog antibosanskog silogizma slijedi da je nužno razdvajanje triju sadržaja bosanske društvene pluralnosti, srpske, hrvatske i muslimanske. Nije ga moguće izvesti bez zločina, jer ni za jedan dio bosanske teritorije nije opravdano reći da ne pripada svima. O načinu tog razdvajanja presuđuje sila.

Niko bez nje ne prihvata da bude odstranjen iz doma i zavičaja, a tako i iz povijesti.

Svi oblici prisile prihvativi su, kako tumači Dobrica Ćosić, kao način za postizanje tog cilja. Ali tim ciljem opravdivi su i zločini najgore vrste. Njih vidi i osuđuje cijeli svijet. Zna i za glavne krivce za njih. Ali, kako je vidljivo iz pisanja Dobrice Ćosića, i ti zločini i njihovi izvršitelji nisu to što svako vidi, jer su njihove žrtve muslimani. Njegov pothvat obezluđivanja bosanskog naroda, svođenjem svih zagovora na muslimansku perfidiju, sržno je isti obrazac kao i u drugim genocidnim ideologijama.

Zbilja postojanja iz koje se čovjek ne može izdvojiti u nestišljivome je protjecanju. Ni čovjek ni to što je u njemu odraženo u toj stalnoj promjeni nisu i ne mogu biti jednaki u dva časa. Ideologijske konstrukcije te uzajamnosti također nisu učvrstive, ali ih njihovi konstruktori i branitelji nastoje učiniti takvim. Da ideologija podstiče ljude na genocid, nužno je da bude uzdignuta iznad neuhvatljive protječuće zbilje.

Iz govorenja Dobrice Ćosića jasna su njegova ostrašćena nastojanja da pojave pokaže onakvim kakve nisu, a da ono što nije predstavi zbiljom. To je suština groteskne slike svijeta u kojoj su ubice žrtve, a žrtve ubice. Takav privid je uvijek ideologijska imaginacija. Mogući su njegovi različiti iskazi. Njihovim autorima se čine uvjerljivim, iako je riječ o laži.

Gradanski rat, 3

Jasno je da su ideologijom antibosanstva, odraženom i sabiranom u govorenjima i pisanjima Dobrice Ćosića, pravdani i najgori zločini. Nad te zločine on uzdiže svoj ideologijski cilj – homogenu Srbiju. Tako je nastala Republika Srpska, dio bosanske teritorije na kojem je uspostavljena navodno srpska vlast, ali uz gotovo postupno odstranjivanje svih koji joj se suprotstavljaju ili mogu suprotstavljati. Njeno internacionalno priznanje je neizbježno, predviđaju njeni ideolozi, jer takvo stanje može biti promijenjeno samo silom. Za ideologe velike Srbije to je epohalno postignuće.

Mi se ozbiljno razlikujemo u važnim pitanjima strategije i taktike, ali ga [Radovana Karadžića] podržavam u borbi za srpsku republiku u Bosni. Stvara se srpska država preko Drine, Srbi će ostvariti svoja nacionalna i građanska prava. Veliki istorijski događaj. Drina više neće biti 'krvava međa'. (34)

Rekao sam mu da je to epohalni događaj. U istoriji srpskog naroda posle 1878. i ujedinjenja Vojvodine i Crne Gore sa Srbijom, stvaranje

Republike Srpske najznačajniji je događaj. Možda se tek sa Republikom Srpskom i sa egzodusom Srba iz Hrvatske i sa Kosova ostvaruje ujedinjenje srpskog naroda. (224–25)

[...] imamo i jednu veliku, istorijsku pobjedu: *ogromnim žrtvama stvorena je Republika Srpska; ponavljam: prva srpska država preko Drine koja mora postati demokratska, pravna, civilizovana država.* (271)

Takvo epohalno postignuće ne bi bilo moguće bez uključenosti Srbije. Dobrica Ćosić to na različite načine priznaje. Ali njegova politička moć uvijek je bila mala. Mislio je da svojim pisanjima i govorenjima utječe na zbivanja oko sebe. Ali o pomoći kakva je bila potrebna za vođenje rata protiv Bosne nije odlučivao, iako je želio. O svemu se pitao Slobodan Milošević, a Dobricu Ćosića je koristio kao govornika o srpskoj politici.

Ratom protiv Bosne upravljao je zapravo Slobodan Milošević, koristeći sredstva i postupke nepoznate čak i Dobrici Ćosiću, koji je o svemu govorio kao da to neupitno zna. A nije znao ništa o Bosni i njenom narodu protiv kojih je u svom imaginacijskom svijetu, s nasiljem u zbilji, vodio svoj rat, misleći o sebi kao pametnom, a bivajući, kako to kaže Eric Voegelin, među onima koji su glupi te zato služe zlu govoreći o dobru.²⁶

[General Ratko] Mladić veruje da bez Srbije oni ne mogu dugo da vode rat. (198)

Ali mi moramo da pomažemo Srbe, svoje sunarodnike, koji se bore za životna prava. (11)

Imaginacijski svijet Dobrice Ćosića, zajedno s njegovim predstavljanjem sebe kao zagovornika srpske bolje budućnosti, nestao je u ambisu neosporivosti zločina za koje je odgovoran. Zato sebi pripisuje pomoć zločincima, a krivicu za njihovu propast Slobodanu Miloševiću.

Taj požarevački despot [Slobodan Milošević], s komunističkim svojstvima a državnoboračkim ciljevima, neobično je lukav i beskrupulozan u svojim ambicijama. Da stanje nije ovakvo kakvo jeste, da nam ne prete novim ultimatumima i pritiscima, rekao bih narodu celu istinu o njegovoj državi i njegovom vođstvu. (89–90)

Ne mogu više da sarađujem s [Slobodanom] Miloševićem. Neiskren je, lukav, beskrupulozan i ambiciozan; ne govori istinu, radi tajno,

---

²⁶ Vidjeti: Voegelin, Eric, *Hitler and the Germans*, prev. Detlev Clemens i Brendan Purcell, Columbia/London: University of Missouri Press, 1999, 85ff.

sve drži pod svojom šapom; policijom kontroliše čitavu S[aveznu] R[epubliku] Jugoslaviju [Srbiju i Crnu Goru], vlada i spoljnom obavještajnom službom; poraze svoje nedemokratske unutrašnje politike sada prikriva mirotvorstvom pred Vensom i Ovenom. (145)
Sramnije vlade i bezočnijeg šefa države nismo imali u ovom veku; otkad imamo državu, samoživijeg kralja i predsednika nismo imali. (209)

[Slobodan] Milošević hoće da ostvari apsolutnu vlast nad čitavim srpskim narodom. Uklanja svakog ko mu nije bespogovorno odan. (210)

Kada su užasi zločina počinjenih posvuda u Bosni postali jasni u cijelome svijetu te i zakonski neosporivi, Dobrica Ćosić je poput Poncija Pilata prao ruke od svih. Svojih nekadašnjih junaka o kojima je govorio s ushićenjem – Slobodana Miloševića, Vojislava Šešelja, Radovana Karadžića, Momčila Krajišnika, Ratka Mladića i druge – čije krvave ruke nije bilo moguće ni sakriti ni oprati, odricao se uz nastojanje da njihovo djelo odvoji od njih te ga prikaže epohalnim postignućem iza kojeg ne stoji niko drugi mimo njega, čistog u svojoj obuzetosti sobom, a zapravo posve odvojenog od zbilje.

Rat protiv Bosne vođen je *de facto* iz Beograda i Zagreba. O njemu su se dogovarali Slobodan Milošević i Franjo Tuđman. Njihove osobne mentalitete određivali su antibosanski silogizam i zaključivanja o svemu na osnovi njega. Dijelovima bosanskog naroda, hrvatskim i srpskim, upravljali su kao podanicima koji se nalozima svojih vođa ne mogu suprotstaviti. Tako je nastao identitetski okvir u kojem je sve zbiljne činjenice silom potrebno ugoniti u antibosanski silogizam.

Jasno je da bi rat protiv Bosne, uz volju te dvojice etnonacijskih vođa, mogao biti zaustavljen za sedam dana. Ali podjela te zemlje i onemogućavanje političkog osvješćenja njenog naroda smatrani su kazamatom, što znači kućom smrti, za nacionalističke imaginacije i težnju proširenja Srbije i Hrvatske. Rat protiv Bosne predstavljaju gotovo svi podanici antibosanskih teleologija kao građanski. To se sabire u pisanjima i govorenjima Dobrice Ćosića, tako da opća srž antibosanskog silogizma, suštinski i antihrvatska i antisrpska i antibošnjačka, u njima može biti otkrivena kao svojstvo svakog nacionalizma.

U građanskom i verskom ratu u Bosni, Amerika i Evropa, uz verbalno protivljenje Rusije, svrstale su se protiv Srba, a na stranu Muslimana i Hrvata. (170)

Naravno, Srbi će im uzvratiti. Bit će to jedan od najužasnijih građanskih ratova, jer će se voditi i iz osвете. (7)

Javljaју da su propali pregovori u Lisabonu, koji su bili dovedeni do potpisivanja dogovora između Srba, Muslimana i Hrvata o osnivanju tri nacionalne i državne zajednice, koje bi bile u konfederalnom savezu koji bi činio Bosnu i Hercegovinu. Taj bi dogovor okončao međuetnički, verski i građanski rat u Bosni. A u miru i povoljnijim međunarodnim okolnostima, evolucijom, ostvarivalo bi se državno jedinstvo srpskog naroda. Ta mogućnost je, možda, zasvagda propala. Rat se nastavlja... Dokle? S kakvim ishodom? S kolikim žrtvama? (10)

Ne razumem zašto se ne uviđa da je rat u Bosni i Hercegovini međunacionalni, verski i građanski rat; to nije rat jedne nacije i jedne vere, da bi prestao voljom jedne zaraćene strane. (13)

Mi smo izražavali osudu, zgražavanje i bol zbog zločinačkih delovanja svih triju strana u građanskom, međuetničkom i verskom ratu. (32)

Nije se saglasio [Rolan Dima] ni s mojim shvatanjima o neodrživosti multietničke i samostalne države Bosne i Hercegovine. Rekao sam mu: 'Ako nije mogla da postoji multietnička Jugoslavija, kako može posle ovakvog užasnog građanskog rata da postoji multietnička Bosna i Hercegovina?' (36)

Zar ozbiljnim i pouzdanim možete smatrati nešto što je samo tvrdnja, i to samo jedne, muslimansko-katoličke strane, u ovom opštem ludilu verskog, građanskog, međuetničkog rata? (53)

[...] ali se taj međunacionalni i građanski rat za države ne može okončati samo srpskim žrtvama. Ako zaista žele mir na Balkanu, Evropa i Amerika moraju se odreći nepravednog favorizovanja Muslimana i Hrvata i uvažiti i srpska prava. (68)

Pred kim da kleknem, Adame [Michniče]? Pred proustašom i šovinomom Franjom Tuđmanom i islamskim fundamentalistom Alijom Izetbegovićem, koji je izazvao građanski rat u Bosni? Ja nisam predsednik i predstavnik naroda agresora i zločinaca; ja sam predsednik i predstavnik naroda žrtve, naroda koji je obespravljen i izigran od nemačke Evrope. (107)

Na takvom nacionalnom, religijskom i političkom prostoru nije trebalo mnogo napora, ali je bilo dovoljno malo istorijskog nerazuma da se pokrene međunacionalni, građanski i verski rat. Svako protiv svakog. (135)

Iz istog silogizma antibosanstva Mirjana Kasapović nastoji deducirati svoju apriorističku postavku „da je sukob u Bosni i Hercegovini počeo kao

građanski rat, da je tijekom cijeloga trajanja bio ponajprije građanski rat i da ni četvrt stoljeća od prestanka oružanih sukoba nije završio u obliku potpunog stvaranja pozitivnog mira, države i demokracije upravo zato što je bio dubok i sveobuhvatan nasilan sukob koji je iznutra razorio državu i društvo.”²⁷

Polazeći od postavke da je to bio građanski rat, a ne rat Hrvatske i Srbije protiv Bosne uz potčinjavanje, podsticanje i upravljanje raspoloživim im snagama unutar napadnute države, Mirjana Kasapović odabire sedam kriterija za dokazivanje toga što zna *a priori*, u čemu se ne razlikuje od Dobrice Ćosića koji misli da to sve zna i bez ikakvog dokazivanja. Ti kriteriji su: „(1) nasilan sukob unutar granica internacionalno priznate države; (2) sukob vojno i politički organiziranih aktera koji imaju državno-političke vizije ili programe; (3) sudjelovanje vlasti kao jedne strane u sukobu; (4) novačenje ratnih aktera iz lokalnih zajednica; (5) masovna stradanja koja rat razlikuje od povremenih oblika nasilja; (6) učinkovit otpor slabije strane koji rat ne pretvara u jednostrani pokolj i (7) sklapanje mirovnog sporazuma kao jednoga od načina završetka rata.”²⁸

Iako su ti analitički kriteriji odabrani da služe apriorističkom stavu autorice o ratu protiv Bosne kao građanskom, traženje činjenica koje bi ih potvrdile, uz pristrano i predrasudno odbacivanje onih koje joj ne odgovaraju i prešućivanje svega što nije u skladu s njenim dedukcijskim pothvatom, otkriva neznanstvene motive i cilj knjige – poreći i sakriti da su Srbija i Hrvatska taj rat protiv Bosne dogovorile i vodile, uz izravno političke i vojne te teritorijske i ekonomske uključenosti u njega. Jednostavno bi bilo dokazati da su joj ili nepoznate zbiljne prilike i zbivanja tokom rata protiv Bosne ili da ih ne želi vidjeti onakvim kakve jesu. Njena pozivanja na prethodna pisanja o tome uglavnom su u skladu s već spomenutom namjerom dokazivanja da implicitni antibosanski silogizam ostane nepovrijeđen.

Zbiljni gospodari rata protiv Bosne bili su Slobodan Milošević, neosporivi vladar svih otetih političkih, vojnih i ekonomskih moći jugoslavenske federacije i potčinjenih njemu, i Franjo Tuđman, predsjednik Republike Hrvatske. Ni Radovan Karadžić ni Mate Boban, sa svime što su faktično i fiktivno bili u počinjanju i vođenju rata protiv Bosne, da su to i htjeli, nisu mogli izaći iz potpune potčinjenosti svojim beogradskim i zagrebačkim gospodarima. Ali ti gospodari mogli su, da su htjeli, u vremenu kraćem od

---

²⁷ Kasapović, Mirjana, *Bosna i Hercegovina 1990.–2020: Rat, država i demokracija*, Zagreb: Školska knjiga, 2020, 33.

²⁸ Isto, 40.

sedam dana smijeniti i njih i sve u ustrojstvu njihovih posve ovisnih podaničkih poredaka. Tu mogućnost su poricali, iako je bila očita. Kad su natjerani da je primijene, učinili su to, ali ne kao zbiljno opredjeljenje da odustanu od svojih antibosanskih namjera. Za njih i njihove nasljednike bila je to iznuđena taktička odluka, što potvrđuje i trajuća ideologija antibosanstva u obje državne politike, i srpskoj i hrvatskoj.